

II. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Олександр Майборода

ЕТНІЧНИЙ ФАКТОР У ЗАПОЧАТКУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКИМИ СОЦІУМАМИ

Стаття зосереджена на ролі етнічного чинника у виникненні державної самоорганізації людських спільнот. Головна теза статті – що спільна згода людської спільноти на державну владу впливає з її солідарності щодо спільних інтересів, а остання – із почуття етнічної єдності.

***Ключові слова:** первісне суспільство, вождизм, стейтогенез, етнічність, агресивність.*

Olexandr Mayboroda. Ethnic factor in founding the state self-organization by people communities.

The article focuses on the role of ethnic factor in the rise of state self-organization of human communities. The main thesis of the paper – that common human community consent for state authority originated from it's solidarity about common interests, and the last one – from the feeling of ethnic unity.

***Key words:** primitive society, chieftaincy, state-genesis, ethnicity, aggressiveness.*

Одна з найбільш обговорюваних тем сучасної глобалістики – майбутня доля національних держав. Продуктивність дискусій на цю тему залежатиме від розуміння факторних джерел державотворення. На наш погляд, етнічний фактор державотворення обділяється належною увагою на противагу іншим – соціальним, економічним, воєнним, правовим тощо. На велику роль цього фактора ми хотіли б звернути увагу у пропонованій статті.

Початком самоутворення міжнародної системи має вважатися поява її основних структурних елементів – держав. Додержавний період людської історії з позиції теорії систем можна означити як хаос – невпорядковану взаємодію між спільнотами різного таксоно-

мічного рівня – племенами, їхніми об'єднаннями, етно-потестарними (тобто такими, що мали зачатки владних відносин) групами тощо. Невпорядкованість міжгрупової взаємодії у первісний період найбільше проявлялася постійними міграціями первісних колективів у пошуках ресурсів життєзабезпечення. Нестабільність, хаотичність поселенської мозаїки зумовлювалася рядом чинників. Насамперед, тривалим переважанням привласнювальних форм господарювання – збиральництва та мисливства. Меншою мірою це стосувалося рибальства внаслідок доволі швидкого в той час самовідтворення рибних ресурсів певних територій, що прив'язувало до них риболовецькі племена. У більшості ж випадків потреба у нових ресурсах після виснаження ресурсів певної території спонукала до постійних пересувань, що перешкоджало встановленню історично тривалих фізичних кордонів між людськими спільнотами, а отже, виникнення таких суб'єктів, з яких могла б утворитися більш-менш стала міжнародна структура.

Первісним соціумам був притаманний натуральний характер господарства. Майже все необхідне для життя первісна людина виробляла власноруч. Тим самим гальмувалася диференціація не тільки всередині первісного колективу, а й між тими колективами, що опинялися на певний час в одному географічному середовищі.

Разом з тим, саме географічне середовище стало тим чинником, яке спонукало до окреслення контурів великих потестарних об'єднань, які мали перспективу перетворитися на держави. Природні умови суттєво відрізнялися у різних регіонах планети, що вело до виникнення відмінних господарсько-культурних типів, орієнтованих на виробництво або вилучення із природного середовища певних видів продуктів. Так виникла необхідність обміну продуктами спочатку між осілими хліборобськими і кочовими скотарськими племенами. Але і в межах одного господарсько-культурного типу, домінуючого у певній історико-культурній області, відбувалася виробнича диференціація, яка спонукала до обміну між окремими соціумами в середовищі і осілих, і кочових спільнот.

Географія первісного обміну нерідко виходила за межі історико-культурних областей. Встановлено, зокрема, постійні зв'язки ще з часів енеоліту племен, які жили у Закавказзі, з

передньоазійськими культурними центрами, звідки до цих племен потрапила технологія виготовлення сокир, посуду еламського типу, яка є варіантом посуду Дворіччя та Еламу. Через Кавказ притаманний Дворіччю тип бойових сокир у період Бронзового віку потрапив на територію племен Андрусівської і «зрубної» археологічних культур Середнього Поволжя і Південного Приуралля, де він успішно відтворювався. Виявлено свідчення про зв'язки Ель-Аргарської культури, носії якої жили на сході й півдні Піренейського півострова, не тільки з іншими місцевими племенами, а й з Британськими островами, звідки вони отримували олово для виплавляння бронзи [5].

Наприкінці додержавного періоду на території археологічних культур все частіше трапляються поховання воїнів. Однак вважається, що більшу частку первісної епохи характеризували в основному архетипи миру у формі речового і продуктового обміну. Війни траплялися епізодично і мали своїм підґрунтям мотиви більшою мірою ціннісні (моральні, етичні, культові), ніж матеріалістичні, прагматичні. Ними могли бути порушення племінних кордонів, вбивство або образа родича, «своїх» богів і т.п.

Спочатку війни були нечастими, не мали метою знищення супротивника або його підкорення. Однак усе змінилося зі збільшенням додаткового продукту. Відтоді війни набули грабницького характеру, що привело до таких змін у психології суспільства, як виправдання загарбань, зневага до фізичної праці і зневага до чужоземців, яких можна було б використовувати у такій праці [10, с. 186].

Утворення усталених соціумів стимулювалося загальною еволюцією пізнього первісного суспільства – зростанням населення та його щільності, появою зон компактного поселення, зростанням осілості, появою надлишку благ, їх накопиченням, нерівномірністю рівня добробуту соціумів і зумовленим цим суперництвом між ними, перетворенням міжсоціумних контактів на провідний чинник еволюції [6, с. 64–66].

Випадки збройних конфліктів з мотивів захисту «своїх» кордонів траплялися в епоху, коли відбувалися постійні переселення, через що племена та їх об'єднання не могли спиратися на «історичну» аргументацію щодо свого права на ексклюзивну належність

їм території проживання. Дозволимо собі припустити, що ці кордони встановлювалися етологічно, внаслідок інстинктивного захисту групою території свого проживання і так само інстинктивного визнання іншими групами цих кордонів. Характерно, що недоторканності своїх кордонів вимагали як осілі, так і кочові народи. Немає сумніву, що ці вимоги диктувалися потребами захисту ресурсів заселеної території, але сам факт взаємного визнання кордонів дозволяє говорити про глибинні психологічні джерела виникнення фізичних контурів тих потестарних спільнот, які поступово еволюціонували до протодержавного або переддержавного стану.

Насамперед слід відзначити фактор зростання кількості й щільності населення, який стимулював укрупнення соціумів. Класичною лінійною схемою цієї еволюції вважається запропонована Г. Морганом [9, с. 43–72] і підтримана іншими дослідниками (особливо палко Ф. Енгельсом [8, с. 92–96]) схема переходу від родів до племен, від них до міжплемінних союзів і далі до ранньодержавних народів (у лексиці Г. Моргана – націй). Схема Моргана – Енгельса явно обмежується фізичною структурною еволюцією людських соціумів – їх механічним об'єднанням від елементарних до більших за розмірами форм. Така схема спонукає до погляду на соціальний субстрат в межах держави як на мозаїку із сімей, родів, племен та племінних об'єднань. Вона обминає питання про якісний зміст цієї еволюції. Під якісним змістом еволюції мається на увазі досягнення цим соціальним субстратом максимально можливої психологічної і культурної однорідності, здатної замінити собою усі родові та племінні відмінності. Без своєї однорідності протодержавний соціальний субстрат навряд чи погодився б на спільне визнання основних державних атрибутів, як вони визначаються правовою наукою [6, с. 21, 23] – насамперед встановлення територіальних меж, право збирання податків, верховенство, легітимність і реальність влади для усього соціуму, згода на виконання її вимог, на її право встановлювати та змінювати правила та норми співжиття та поведінки. Зрозуміло, що названі та інші атрибути мали бути запроваджені і закріплені через певні інститути. Таким інститутом можна вважати інститут вождівства, який розглядається як ключовий під час переходу від політогенезу до утворення

ранніх держав [Див. у: 7, с. 95–99], у процесі, який ми називатимемо стейтогенезом. Саме вождівства потребували обґрунтування своєї легітимності через певний релігійний міф, який мав стати однією з ознак спільної ідентичності для підлеглих – ознаки, яка майже скрізь у ті часи закладала фундамент спільної етнічності.

Навряд чи можливо уявити однорідність соціального субстрату державі за професійними, господарськими, рольовими, а тим більше статевими або віковими критеріями. Єдиним критерієм однорідності соціального субстрату у державі може вважатися спільність інтересу. У перших державах спільний інтерес не міг не мати етнокультурного змісту. По-перше, і родам, і племенам була притаманна єдність релігій. Зрозуміло, що релігійна єдність обов'язково матеріалізувалася в обряди та у матеріальні символи поклоніння, тобто вона породжувала певну семіотичність комунікативних зв'язків, якими забезпечувалася єдність соціуму. По-друге, родова форма соціуму ще не передбачала виникнення ендогамії: було заборонено брати шлюб у середині роду. Тому рід, позбавлений ендогамії як стабілізатора етносу і закріплювача уявлення роду про спільність свого походження з іншими родами, ще не міг вважатися етносоціальним організмом. Але на рівні племені згаданої заборони не було, що надавало йому протоетнічної ідентичності. Паралельна реплікація всередині племені родового права обирати і змішувати вождів зміцнювала їхню етнопотестарність. Тим самим реалізувалися обидва, як їх називав Г. Морган, «плани» суспільного ладу – утворення одночасно і соціальної організації, заснованої на родах, фратріях та племенах, і політичної організації, заснованої на території і власності [9, с. 38]. До цього додамо, що етнічний характер «продукту», виробленого за цими «планами», зумовлювався не тільки племінною ендогамією, а й іншими факторами.

Найголовнішими факторами для Г. Моргана, як зазначалося вище, були спільність території і власність. У зв'язку з цим виникає питання про належність власності, яка стала родовим чинником стейтогенезу. Якщо йдеться про колективну власність, насамперед на землю, то тут усе зрозуміло – захист колективної власності природно потребував колективної ж форми його організації. Якщо ж йдеться про приватну власність, то потребують пояснення мотиви самостійних власників до утворення державної влади, від якої вони

ставали залежними. Зрозуміло, що ідея спільної території («своєї», «рідної» землі) мала забезпечити мобілізацію співвітчизників на її захист, що автоматично забезпечувало і потребу захисту приватної власності. Звісно, за умови визнання народом тих, хто утримував приватну власність, частиною самого себе. Для цього той рудимент родового суспільства, як кровна єдність, обов'язково мав набути надплемінного змісту.

У свою чергу, нерозривний зв'язок психології та психіки з культурою, яка є визначальною характеристикою соціуму і завдяки якій цей первинний елемент міжнародної системи ідентифікує себе як відмінний щодо інших, веде до роздумів про роль тих чинників, під впливом яких формується культура того або іншого народу. З одного боку, «власна природа людини залишається майже незмінною у всіх регіонах, і це вирішальним чином впливає на характер історії людства, виступаючи одним із головних факторів її єдності. З другого боку, відмінність зовнішніх природних умов викликає відмінності в культурі, і вплив навколишнього природного середовища на людину тим безпосередніший, чим нижчий рівень соціально-економічного розвитку народу» [3, с. 97].

Зворотна залежність між рівнем розвитку народу і здатністю географічного середовища впливати на його культуру повинна мати своїм наслідком думку, що в міру розвитку чинник природного середовища має постійно зменшувати своє значення для психології народів. Відповідно, мало б постійно слабнути також інстинктивне закріплення у свідомості уявлення про фізичні кордони «своєї» території як джерела ресурсозабезпечення, якими відокремлюється один елемент міжнародної системи від іншого. Але в такому разі було б неможливим утворення самої структури цієї системи, яка не тільки складається з чітко фізично окреслених елементів, а й спирається на принцип ієрархії між ними, а остання визначається потенціалом кожного з них, у т.ч. його природними ресурсами, які входять до географічного середовища, в якому проживає той або інший народ.

Взаємозв'язок між географічним середовищем та культурно-психологічною характеристикою соціуму стосується також і питання про всезростаючу силу архетипу війни у завершальній фазі первісної історії. Згідно з постулатом історичного матеріалізму,

поширення грабіжницьких війн було результатом збільшення додаткового продукту, виникнення на цій основі соціального розшарування, появи правлячого класу і військового стану. В такому разі, виникнення держави доведеться найменшою мірою пов'язувати з розвитком продуктивних сил всередині первісних соціумів, а пояснювати цей процес звичайним здирництвом.

Навіть приклад так званих гідравлічних (іригаційних) суспільств Північної Африки або Середньої Азії, де переважала продуктивна мотивація для мобілізації соціуму та його консолідації у державній формі [2], виходячи зі спільного завдання ресурсного самозабезпечення, не спростовує «здирицького» походження майнового розшарування: для виконання трудомістких іригаційних робіт була потрібна додаткова робоча сила.

Справді, згадуючи про домінування майнової рівності у людських колективах протягом майже всього первісного періоду, можна припустити, що майнове розшарування по лінії «ми – вони» найімовірніше передувало розшаруванню по лінії «я – він». Якщо це припущення правильне, тоді можна припустити інше – що основним джерелом майнового розшарування, а отже, зародження приватної власності як основного чинника утворення владоутримуючої верстви були війни між первісними соціумами, в ході яких, з одного боку, прискорювалося і посилювалося формування колективного «ми – почуття», яке згодом набувало етнічного змісту, а з другого боку, усе міцнішала сила спокуси оволодіти «їхнім» багатством і зробити його «нашим».

Продуктивістський мотив консолідації соціуму у державній формі не став запобіжником від його агресивних загарбницьких дій щодо сусідів. Адже об'єктом загарбання може бути як добутий сусідами додатковий продукт, так і засоби для виробництва у ще більшій кількості свого власного продукту. Такими засобами виступають і люди, перетворені на рабів (на безправну робочу силу). Війни, таким чином, зміцнювали і психологічну, і фізичну (у сенсі територіальних розмежувань) парціацію людства, виступали хоча й не єдиним, може, і не головним, але достатньо потужним чинником зміцнення у кожному із соціумів своєї окремої щодо інших соціумів ідентичності – спочатку племінної, а потім етнічної з еволюцією у етнопотестарну та державократичну.

Універсальність воєнної колективної поведінки у всіх історико-культурних областях і серед носіїв усіх історико-культурних типів дозволяє говорити про її особливу роль як чинника формування психології соціумів при переході їх від додержавного до державного буття. А зважаючи на те, що соціальний субстрат такого соціуму на початковому етапі державотворення був моноетнічним, а якщо і поліетнічним, та за обов'язкової наявності якогось етнічного ядра, то можна стверджувати, що воєнний чинник справляв величезний вплив на процес формування етнічної психології одержавлених соціумів і, навпаки, від характеру цієї психології не менш великою мірою залежала потужність дії цього чинника: навіть якщо пов'язувати походження війн з появою владотримуючих суспільних станів, то реалізовувати свої лідерські амбіції і загарбницькі наміри такі стани могли тільки за психологічної підтримки своїх соціумів або принаймні за їхньої психологічної готовності підкорятися амбіціям і планам вождів.

Такі особливості воєнного фактора у процесі державотворення, як його одночасно внутрішній і зовнішній характер, його вимога до розриву з попередньою традицією і до переходу до нової якості, до напруження сил, його здатність до прискорення інтеграції населення, до самовідтворення воєнного стану, вели до посилення воєнного адміністрування, внаслідок чого «війна... виконувала, образно кажучи, функції свого роду формовки, яка надавала вже готовій масі певної форми, а процесам – певної спрямованості» [6, с. 167].

Прямий взаємозв'язок між формуванням фізичних меж ранніх держав у ході постійних війн з іншими зовнішніми акторами підводить до питання про найбільш виразний прояв тієї риси, що притаманна психології суспільства, налаштованого на війну, якою є агресивність, та про її зв'язок з етнічністю.

Серед досліджень, що пояснюють природу агресивності як соціально-психологічного явища, найбільш ґрунтовним залишається праця Е.Фрома «Анатомія людської агресивності», яка вийшла у 1973 році. Парадигмальною засадою концепції Е. Фрома було поєднання інстинктивізму (агресивність як вроджена примордіальна властивість людської психіки) та біхевіоризму (агресивність є типом поведінки). Не відкидаючи переконливих положень

обох концепцій, Е. Фром поряд з поняттям «інстинкту» як природної фізіологічної потреби запропонував поняття «характер» як сукупність пристрастей, що відповідають специфічним людським потребам і які, на його думку, являють собою спробу людини надати сенсу своєму життю, пережити найгостріші і найпотужніші потрясіння буття [11, с. 23–28].

Згідно з фромівською концепцією, одні потреби і породжені ними потяги зумовлені інстинктами, а інші – характером, тобто пристрастями, що утвердилися у психології людини в процесі соціобіологічної еволюції. Інша відправна позиція Е. Фрома – розділення агресії на «доброякісну» (оборонну) і «злякісну» (жорстоку і деструктивну).

Деструктивність і жорстокість він відносив не до інстинктивних потягів, а до набутих людиною пристрастей [11, с. 23–24, 109]. Виходячи з цих позицій, Е.Фром визнавав інстинкт «доброякісної» агресії винятково тваринним і дивився на нього як на суто етологічне явище. Приміром, агресію, що її проявляє тварина заради захисту території, він відносив до доброякісних, оскільки, на його думку, погрозна поведінка, яку прийнято кваліфікувати як «територіальну агресивність», є усього лише інстинктивною програмою поведінки, спрямованої на рівномірний розподіл життєвого простору і тим самим – на збереження миру. Ця інстинктивна програма тварини виконує ту саму функцію, що й правове регулювання у людини [11, с. 155].

Що ж до «злякісної» агресивності, то її він вважав суто людською властивістю, бо «більша частина війн була розв'язана заради здобуття різного роду переваг, а не заради охорони кордонів від загроз нападу (якщо не брати всерйоз підбурювачів війни)» [11, с. 155].

Наведену конструкцію важко назвати поєднанням інстинктивізму та біхевіоризму. Концепція соціобіологічної еволюції людської психології у напрямі формування «злякісної» агресії фактично повторювала ідею історичного матеріалізму про винятково економічні (базисні) витоки людської поведінки. Така конструкція видається дещо спрощеною, адже серед людей траплялося безліч випадків «злякісної» агресії, не викликані раціональними міркуваннями. Як вже зазначалося, Е.Фром вважав таку агресію непри-

таманною первісній, примордiальній природі людини. Понад те, він був переконаний, що з первісного мисливського життя людина успадкувала такі дві моделі поведінки, як кооперація і розподіл, звичай ділити здобич одного вдалого мисливця на все плем'я: «Якщо погодитися з гіпотезою про те, що мисливське життя привело до генетичних змін, то доведеться зробити висновок, що у сучасній людини швидше треба шукати вроджений рефлекс до кооперування і розподілу (усім порівну), ніж до вбивства і жорстокості». Е. Фром посилався при цьому на думку нейрофізіологів про існування біологічної совісті, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечити організму максимальну здатність до адаптації, почуття безпеки, радості і прагнення до вдосконалення, а також на думку, що почуття любові і співстраждання є імпліцитними властивостями мозку [11, с. 177, 337].

Прояви ж «деструктивної агресії» в історії Е.Фром пояснив тим, що «мисливське життя не залишило в людині генетичних слідів, і рефлекс до спільної праці і розподілу у багатьох культурах був витіснений рефлексом безмежного егоїзму, і протягом 40 тис. років від виникнення людини (зрозуміло, тут йдеться про *homo sapiens* – *O.M.*) їй не вдалося розвинути свої високі прагнення, в той час як риси жадібності й деструктивності проступають у ньому явно» [11, с. 178, 338]. Найбільш слабким місцем у наведених міркуваннях є неузгодженість в історичному часі виникнення «доброякісної» (інстинктивної) і «злаякісної» (набутої) агресії: реакцією на яку агресію була тоді «доброякісна» агресія, якщо «злаякісна» стала пізнішим надбання людського характеру?

Загальна ідея Е.Фрома полягала у запереченні гіпотези про незмінність людської природи: «Ми повинні досягти такого розуміння людської природи, яке спирається на взаємозв'язок двох фундаментальних біологічних факторів, характерних для людини. При цьому йдеться про постійне зменшення частки інстинктивної детермінації поведінки» [11, с. 289–290]. У людини, вважав Е.Фром, тваринний інстинкт замінюється характером, який являє собою відносно сталу систему усіх неінстинктивних потягів (тобто, прагнень та інтересів), які зв'язують її із соціальним та природним світом [11, с. 295]. Відповідно, у людини функцію інстинктів виконують здатності, з яких складається характер як специфічна

структура, в яку організована людська енергія, спрямована на досягнення поставлених цілей, і характером же визначається поведінка, яка відповідає цим цілям [11, с. 330].

Підсумок Е. Фрома про постійне зменшення інстинктивності у людській поведінці говорить про те, що він визнавав силу інстинкту принаймні у первісний додержавний час, тобто у ситуації додержавного хаосу. І якщо інстинктивну тваринну агресію, спрямовану на захист своєї території, він оцінював позитивно, як запобіжник конфлікту, то аналогічний первинний інстинкт людини заслуговує на таку саму позитивну характеристику як стабілізатор міжнародної системи.

Питання про масштаби зменшення інстинктивності і, відповідно, збільшення ролі набутих рис характеру ми обминаємо, оскільки оцінки цього співвідношення неминуче можуть бути лише умоглядними. Так само залишаємо на розсуд фахівців питання про суть відначальних інстинктів людини. Наша увага спрямована на ті положення концепції Е. Фрома, які стосуються питання щодо впливу людського характеру на міжгрупові відносини. Тим більше, що роль саме характеру, а не інстинктів, за Е. Фромом, неухильно зростала паралельно з розвитком цивілізації.

Насамперед, привертає увагу, що Е. Фром, розмірковуючи про особистість, не відривав її, а отже, і її характер, від групи. Він запровадив поняття соціального характеру, який сформувався внаслідок відмінностей в умовах життя різних груп і який спрямовує бажання кожного члена групи на досягнення того, що потрібне для його успішної життєдіяльності.

Інше важливе твердження щодо соціального характеру – що засоби і методи його формування кореняться у культурі та традиціях, які спрямовують людську поведінку, навіть інколи обминаючи розум [11, с. 331–332]. І якщо між соціальним характером і культурою є прямий зв'язок, то слід визнати, що характер як сукупність набутих пристрастей має і групову форму, а отже, і форму етногрупову, оскільки культура є головним чинником внутрішньогрупової комунікації. Таким чином, можна припустити, що у подоланні додержавного хаосу виникнення і усталення рис етногрупового характеру (нам здається, краще казати про етногрупову психологію) відіграло одну з провідних ролей.

Ще одне положення Е. Фрома, яке має безпосереднє відношення до теми відносин між людськими соціумами, стосується виникнення почуття нетерпимості. Одним з витоків такого почуття Е.Фром вважав нарцисизм, або самозамилування. На особистісному рівні нарцисизм проявляє себе обуренням і гнівом до критики, до переваги над собою когось іншого, реагуванням на образу мстивістю. Але, крім особистісного, Е. Фром виділив і груповий нарцисизм з такими його функціями, як зміцнення групової солідарності шляхом апеляції до спільних цінностей, надання членам групи, особливо позбавленим якихось здібностей, відчуття задоволення від належності до неї. Тобто, нарцисизм у такій конотації має вважатися одним з чинників формування групової ідентичності. Хоча сам Е.Фром і не торкнувся цього питання, але можна припустити, що вади особистісного нарцисизму рефлектують і на груповому рівні. Конфлікт між групами-нарцисами набуває жаклих форм, що й не дивно, бо самозамилування породжує зневагу до членів інших груп і полегшує виправдовування вбивства їх через деперсоніфікацію жертви за логікою «не свої – не люди» [11, с. 262, 264, 265, 164].

Нарцисизм, про який говорить Е. Фром, мовою етнології може бути позначений як етноцентризм – впевненість у вищості своєї етнічної спільноти, її культури, моралі, розумових здібностей тощо. Етноцентризм різною мірою притаманний усім етнічним спільнотам від початку їх утворення і його має бути взято як один з потужних чинників зародження елементів міжнародної системи з первісного хаосу. Характеризуючи цей чинник, доцільно зважати на два різні прояви етнічного нарцисизму (етноцентризму) – деструктивний і конструктивний. У першому випадку група вважає найкращими (порівняно з іншими групами) усі без винятку зразки своєї культури, моралі або поведінки попри будь-які загальнолюдські ціннісні норми і зовнішні оцінки. У другому випадку вона визнає вищість загальнолюдських ціннісних норм, але прагне довести, що саме у її культурі, моралі й поведінці ці норми втілені і проявляються найкраще, ніж в інших народів.

Взаємозв'язок стейтогенезу та етногенезу має цікавити нас насамперед як джерело тих культурних та психологічних архетипів, якими характеризується той або інший елемент міжнародної

системи, адже культурні, ментальні особливості кожного соціуму так чи інакше проявляються у характері його державності, з тією різницею, що у державі з поліетнічним соціальним субстратом варіативність цих особливостей є набагато більшою, ніж коли субстрат є моноетнічним.

У питанні про сутність держави виділяються дві основні концепції, що можна назвати інституційною та комунікативною. М. Вебер, приміром, вважав державу структурою політичного суспільства, яка має монополію на застосування сили, або інститутом, який керується різноманітнішими установами і є апаратом примушування [4, с. 535–537]. Натомість М. Алексєєв вважав, що «державна не може бути ані організмом, ані особистістю, – вона може бути тільки складними відносинами між особистостями і між соціальними групами», по суті зводячи питання про державну організацію до комунікацій всередині соціуму. Відповідно до комунікативного підходу, «... коли державознавство говорить про «народ», про «нації», воно не має на увазі ані фізіологічної єдності крові людей, що входять до державного спілкування, ані психологічної єдності будь-якої спільної душі; воно розуміє саме ту струнку систему зв'язків, яка одним помахом спрямовує свої думки до певного результату. Тому «народ» і «нація» не суть організми, але великі колективні організації. І ці організації не мають органів у біологічному сенсі цього слова. Те, що у державі називається «органом», є активною точкою схрещення спільних і постійних відносин» [1, с. 145, 149].

Розуміння держави як системи суспільних взаємовідносин не має розглядатися як заперечення державних інституцій («органів»), оскільки саме вони представляють державу у міжнародній системі. І якщо держава – це взаємовідносини людей, особистостей та їхніх груп, то інституції, у яких ці взаємовідносини схрещуються, репрезентують характер цих взаємовідносин у світі. Мабуть, не буде помилкою вважати характер взаємовідносин всередині елементу одним із чинників, якими визначається його властивість. Характер взаємовідносин у державі визначається як інтересами, так і культурною, моральною традицією, закріпленою у правових відносинах, а вона формується паралельно з етнічністю і разом з нею зберігається, поки існує її носій або поки не стає витісненою «чужою» («інакшою») традицією. І якщо до міжнародної системи може бути

застосоване загальне розуміння функціонування системи як обміну властивостями, то вивчення взаємовідносин між державами повинно зосереджуватися на особливій ролі етнічності, яка, зрозуміло, діє не самостійно, а у сукупності з іншими властивостями – демографічними, економічними, військовими, ресурсними та іншими, але при цьому справляє свій окремий вплив на характер системи та на її функціонування.

Якщо погодитися із розумінням функціонування будь-якої системи як процесу обміну властивостями між її елементами, то виникнення із додержавного хаосу ознак зародження паростків світового порядку має вважатися початком обміну між державами-елементами цього порядку своїми властивостями. Останні полягають насамперед у проявах базових архетипів міжнародних відносин – «війни» та «миру», що можуть вважатися двома основними, полярними станами міжнародної системи та зразками поведінки у ситуаціях, притаманних цим станам. Поведінка соціуму та його представників зазвичай належить до категорії «культури» у її найширших проявах – психології, моралі, етиці, ставленні до інших та інакших, прийнятті та реалізації рішень, у т.ч. у проявах «доброякісної» та «злоякісної» агресії. Від самого початку стейтогенезу державно-організовані або державо-ініціюючі соціуми були соціумами етнічними, що через їхню культуру безпосередньо впливало сукупно з іншими, позаетнічними чинниками на їхні властивості як субстратного наповнення держав. Навіть якщо виходити з не визначальної ролі етнічних чинників, вони, тим не менше, будучи за своїм родовим походженням у прямому зв'язку із пристосуванням соціумів до певного географічного середовища, а отже, до матеріальних умов життя, могли спрямовувати вектор дії суто матеріальних (господарських, економічних) чинників стейтогенезу у той або інший бік, часто несподівано диверсифікуючи категорію національно-державного інтересу.

---

1. Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н.Н.Алексеев. – М.: Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, 2008. – 198 с.

2. Див. у: Андрианов Б.В. Концепция К. Витфогеля «гидравлическое общество» и новые материалы по истории ирригации / Б.В.Андрианов // Концепции зарубежной этнологии: Критические этюды. – М., 1976. – С. 153–176.
3. Бутинов Н.А. Проблема «природа и культура» в этнографической науке / Н.А.Бутинов // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным). – Л., 1984. – С. 95–112.
4. Вебер М. Избранные произведения / М.Вебер; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
5. Всемирная история. – М.: Государственное издание политической литературы, 1955. – Т. 1 / Отв. ред. Ю.П.Францев. – 747 с., илл., карт.
6. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс: Эпоха формирования государства. Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л. Е. Гринин; Издание 2-е., перераб. и доп. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 368 с.
7. Див. у: Гуторов В.А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В.А.Гуторов // Полис. – 2014. – № 3. – С. 91–110.
8. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави] / Ф.Енгельс; [пер. з рос.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 171 с.
9. Морган Г. Древнее общество. – Изд. 2-е, стерот. / Г.Морган. – Л.: Институт народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 352 с.
10. Першиц А.И. История первобытного общества / А.Т.Першиц, А.Л.Монгайт, В.П.Алексеев. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с., илл.
11. Фром Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э.Фром; [пер. с нем.]. – М.: Астрель. – 2010. – 621 с.